Мисли и впечатления

I.

Мога да причисля себе си към ония българи, които съ видели много свят. От ранни младини, още когато първоначалното училище едва бе разкрило пред нашите детски погледи кръгозори по-широки от родния селски кът, съдбата ме заведе през море в далечна чужда страна. И от делтата на Нил, от таинствения и горещ Египет, през очарованието на Босфора и на Леман, до песъчливите низки брегове на Северно море моя смаян поглед на дете се е дивил и моя спокоен взор на зрял мъж е виждал природата в нейното божествено разнообразие и е наблюдавал живота на толкова различни по темперамент и култура народи. Обичам да пътувам. Пътуванията съ едно от най-могъщите средства за възпитание и образование, защото няма по-добра школа от живота, и никоя книга не може да даде това, което дава окото. По-добре е да прочетеш десет минувачи, отколкото сто книги, е казал английският писател Лорд Честерфилд. Разбира се, окото, за да вижда, трябва да бъде подготвено чрез една грижлива дисциплина на ума, едно изостряне на духовния взор, който прониква зад повърхността на нещата. И аз много пъти съм мислил, колко много би спечелила културата на България, ако едно предвидливо висше ръководство, покрай всички средства за повдигане умственото и нравственото равнище на младите поколения, би вписало и една програма за систематични пътувания на завършващи ученици и студенти в чужбина. Такива пътувания би били не по-малко полезни за ония, които живота зове към практична дейност, към търговия и промишленост, отколкото за ония, които чувствуват влечение към по-висшите занимания на ума, към наука, книжнина и изкуство. Културните народи съ скъпали грижливо това, което изчезналите поколения съ им оставили: в съприкосновение с тия съкровища всеки свесен човек може да добави нещо за своето усъвършенствуване, да облагороди духа си; културните народи живеят по-добре и по-леко от нас: всеки българин, който види методите на работа в по-развитите страни, ще може да използува уроците за своето лично благоденствие и за нарастването на напредъка на България.

Защото отечеството не е една фикция. Кой от нас не е изпитвал в чужбина радост, за това, което у нашия народ е добродетел, ценена и от други народи, и болка за недомислията, пороците и грешките, които спъват неговият устрем? Кой, в съзерцание на някой хубав кът от чуждата природа — връх, река, долина или морски бряг, — не е усещал сърцето си да се топи от умиление при спомена за родния край? Кой не си е казал, с гордост, примесена с тъга, че българската природа е не по-малко хубава, но че ръката на човека е малко създала, за да доведе човека по-близу до природата? А наистина хубава е нашата земя. Който е видял слънцето да залязва зад Охридското езеро, който е стигнал нощно време в Рилския манастир или е вязъл в недрата на някоя от нашите планини, който е пътувал лете по черноморския ни бряг, или от тракийската равнина е пуснал погледа си да блуждае по Бялото море, той знае колко е хубава българската земя. Преди десет години аз пътувах от Варна през Цариград и проливите, на длъж по малоазиятския бряг, до южните острови от групата на Додеканезите. Минах през Босфора, възпят от всички поети; спрях пред кичестия Митилин — дето някога е кънтяла песента на Сафо; от кея на Хиос гледах мощните вълни на архипелага, стегнат между островът и континента; Смирна, Самос, Ефес и пр. показват на пътника много хубости; но аз не видях картини по-очарователни от тия, които дава нашия черноморски брег.

Земята ни е благословена от небето, народа ни не е обезнаследен от Бога. Забележителният исторически факт, че върху територията на източната империя, на няколко стотин километра само от един могъщ източник на сила и на култура като Цариград, българското племе успя да образува своя държава и своя писменост, когато толкова други народи преди него съ били отблъснати или претопени, е голямо доказателство за енергията на българщината; обстоятелството пък, че нова България, Вениамин на балканското семейство, макар да бе поставена в най-неблагоприятни условия за развитие, достигна и надмина съседите си, така щото преди войните бе първата сила на Балканския полуостров, — това обстоятелство свидетелствува, че в недрата на тоя народ има големи заложби. Както произведенията на земята ни ся едно богато и разнообразно

съчетание на средиземноморска и средноевропейска растителност, така и качествата на племето ни съ един честит сбор на южни и северни свойства, — без крайностите на едните и на другите. Бълтарина не е лек и експансивен като южняка; пламъка, който излиза от него, не е пламък от слама; той има живостта и природната интелигентност на южняците, способността лесно да схваща и бързо да асимилира. Той притежава от друга страна сериозността и работливостта на северняците, без да е механизиран, без да върви като кон с наочници. Разположен пред вратите на Ориента, той има мозък построен за европейски начин на мислене, — следователно, възприемчив за култура и напредък. Той не се храни с химери, и ако често робува на думи, то е от наивност, от недостатъчна зрелост; но той не е и груб реалист, неспособен за по високи пориви на душата.

С качествата и недостатъците си, бълтарина притежава всичко, което може да направи един народ духовно напреднал, стопански благоденствуващ и политически силен. Това е едно убеждение, което историята на четири десетилетия и наблюденията върху живота в чужбина съ непоколебимо сложили у мене. Не вярвам да съм сам в това убеждение, защото не съм шовинист. Никой бълтарин не е шовинист. Ако има някакъв упрек да си правим в това отношение, то е че не изкореняваме противния порок — липса на национална гордост. Ние не сме като осъдения от евангелието, който вижда сламката в окото на съседа си, а не вижда гредата в своето; по скоро сме склонни да виждаме като греда сламката в нашето око и като сламка — гредата в окото на другите.

Как се изкореняват пороците и как се развиват качествата — лични и народни, — това всички знаем: чрез възпитание и чрез пример. На немирните и непослушни деца често се сочат за пример добрите им братчета и другари; в разговорите, в полемиките и разискванията по обществените работи, ние обикновено дирим и изтъкваме сравнения с това, което е било у нас в друго време или с това което е в чужбина — близо или далеко до нас. А какво по-добро средство да се познава чужбината от непосредния контакт с нея?

Съприкосновението с чужбина, сравнението на нашата действителност с чуждата и стремлението да се

възприеме и присади у дома по-доброто, което са създали другите, са един от елементите, които дадоха тласък на българското възраждане, на българската просвета. Те са и един от факторите на новото ни развитие. Конституция, законодателство, литературни идеи, социални веяния, навсякъде срещаме чужди заемки или чужди влияния.

Българина пътува охотно в чужбина. Той не е „господин. който не знае географията"; — той е по-скоро домакин, който не си познава къщата, защото от географията (и от историята) той знае най-слабо това, което се отнася до България. Криво разбраното възпитание или лесно придобитите богатства са създали даже една категория българи, на които идеалът е да живеят вън от България: те са изобщо взето празни хора. за които никакво порицание не е достатъчно. Но не по-малко нетърпими са и ония, които, като кажат гук! на Европа, мислят, че са достигнали недосегаемо превъзходство, а са прости маймуни, хора на които ума не е смутен от никакво съмнение, еднакво пакостни за здравото развитие на страната, както и полукултурните, за които морето е до колене, за които всичко, което лети се яде и всичко, което лъщи е злато. Истински културния човек мисли, че винаги има нещо ново да види и да научи — и да „смеле" това, което възприема.

II.

Като пиша това, аз съвсем не се поставям в ролята на учител: далеко от мене е всяка такава помисъл; аз исках само това да послужи като пояснение за посоката, която са имали моите мисли, за впечатленията, които са се наслоили през последното ми осеммесечно стоене в чужбина.

Пътуването ми имаше една определена цел: изучване и събиране на материали, които ще спомогнат да се осветли така наречената епоха на тъмното робство на България. Но може ли днес човек да се отлъчи от живата среда. която го окръжава, и да се зарие съвсем в праха на архивите, толко повече, когато тая среда е нова и богата с факти достойни за наблюдение? Аз гледах да се разкрива пред мене живота на минало, деянията на изгаснали поколения, но не затворих очите си и пред живота на сегашното. Това което най-много ме

порази и което мисля, че ще бъде интересно и за други, него ще се помъча да разкажа в тия страници.

Напуснах София преди десет месеци. Напуснах я в един момент на люта народна болка. От осакатеното тяло на България бе отрязан и последния кръс, който ние мислехме, че ще бъде спасен. Цариброд бе зает вече от сърбите и ние минахме границата със свито сърце. Царибродската гара, която познаваме тъй оживена, бе пуста и ни се видя мрачна; малкото хора, които се мяркаха наоколо, бяха посърнали и тъжни: свободата бе ги напуснала, прогонена от нахълталото насилие; и като явен белег за настъпилата промена, зададе се представителя на новата власт, пиротския окръжен управител, на файтон, придружен от един стражар, който седеше на капрата и здраво стискаше пушката в ръцете си; същия тоя властник бе вече обявил на смаяните Царибродчани, че те, откъснати преди четиредесет години от Сърбия поради насилието на Европа, и лишени от народна свобода, сега се връщат свободни в лоното на сръбството, благодарение на победата на сръбското оръжие и. . . на „правото". А те знаеха — и цял свят знаете — че земята им бе нужна на велика Сърбия като „стратегическа гаранция" срещу малката, обезоръжена България . . .

Държавата на сърбите, хърватите и словенците преживяваше тогава едни от най-интересните моменти на своето развитие; тя беше в навечерието на изборите за учредителната скупщина; след две години временен режим, тя се тъкмеше да слага основите на бъдещето си. Изборите станаха. Югославия има вече конституция. Здрави ли са сложените основи и ведро ли ще е бъдещето. Борбата беше, както се знае, между две програми: единност и федерация. Партиите на единството добиха едно леко болшинство, но опозицията бе така упорита, щото след продължителна и остра криза, изкуството на г. Пашич и шумадийския патриотизм не можаха да намерят друг изход, освен да купят гласовете на мусулманските депутати. Сърби, хървати, словенци, българи, албанци, маджари и пр., които живеят в границите на Югославия ще трябва сега да мерят правата си по един аршин, купен от Пашича на политическата чаршия.

Дали при такъв един основен порок новата държава ще може да се развива правилно и спокойно, вижда се

от сега. Незадоволството е обзело всички области. Хърватските партии, след приемането на Конституцията, излязоха с един манифест да заявят, че те не се считат обвързани от един закон, който не сж гласували. Комунистите, за които никой не се лъже, че представляват израз на набраните национални незадоволства, сж обявени за врагове на държавата и чрез един особен изключителен закон, немилостиво преследвани. Един бивш министр на вътрешните работи, Драшкович, автор на прочутото окръжно, падна жертва на един политически заговор, а трясък на бомбата, която се пръсна над главата на принц-регента, сегашния крал, бе един зловещ сигнал за кипещия гняв в средата на масите. Чрез военната сила правителството успява да държи юздите стегнати; но щиковете, които крепят унитарното кралство на Карагеоргевичите няма ли да се прегънат скоро от непонизваемата броня на истинската народна воля?

Мен ми се струва, че вътрешната политика на белградското правителство има поразителна прилика с оная на младотурския национализм от 1908 до 1912 година. Увлечени от идеала за възстановяване на османското могъщество, те се отнесоха с презрение към цялата историческа еволюция на Турция, помислиха, че сж сила ще могат да надвият на действителността, и решиха да сздадат една единна държава от един конгломерат от народности, различни по произход, вяра, език и традиции. Тая политика, за която силите на господствуващето племе не достигаха, погуби не само младотурците, но и Турция. А при това турците имаха вековен опит в управлението, и властта им бе безпрекословно приета столетия наред от Арарат до Олимп и от Персийския залив до Адриатическо море. Паралела може да се направи и с бившата Австро-Унгария, която обаче беше една голяма културна сила, управлявана от една династия, наследила нещо от универсалния характер на римската империя. През есента 1912 год., когато войските ни изтласкваха турското господство от Европа, и сжюза на балканските народи откриваше такива широки перспективи, вървейки по бряга на Марица, запитах един талантлив италиянски журналист, какво мисли за Австрия; отговора му беше: „Австрия е цивилизована Турция“, — l'Autriche est un empire ottoman civilisé. Турция пропадна, Австрия загина. Какво ще стане държавата, която заимствува методите на едната и на

другата и ги практикува с тесногръден национален фанатизъм, подир едно небивало раздрусване на света, по който нашироко се разнесе възгласа за самоопределение на народите? Тоя принцип намери, наистина, рядко и пристрастно приложение, но той си остава в сила, както всички морални принципи, и не може да бъде погребан. Една от държавите, които най-много има да се страхуват от него, е Югославия.

Разликата между областите на новата единна държава бие на очи даже без да стъпи човек на земята ѝ. От Белград нататък се чувствува, че почва нещо друго. Би казал човек, че дори въздухът на Хърватско и Словенско е по-мек от въздуха на Сърбия. Беше студено и мъгливо, когато ние пътувахме на запад от Белград, и скреж бе покрил горите на Словенско; но при все това имаше в пейзажа една нежност, която беше в хармония с благостта и на най-простите хорица — носачите на гарата в Любляна.

III.

Границата минахме вечерта и, когато влакът влезе в италиянска територия, бе вече късна нощ. Усетихме промената по веселата глъчка, която вдигаха наоколо италиянските войници; с свиркания, викове и песни те наскачаха в вагоните, за да предупредят пътниците за митническите и други формалности; усетихме я още повече по това, че вагоните, в които трябваше да се преместим, бяха отоплени и осветлени.

Това беше тъкмо в деня, когато италиянските и югославянските делегати подписаха в Рапалло договора за границите между двете съседни държави и за независимостта на Фиуме. Тоя договор трябваше да премахне проточилата се адриатическа криза; той създаде действително едно определено положение, но съвсем не отстрани антагонизма между двата народа, който остава да тежи върху техните отношения; между италиянци и югославяни не върви, нито пък ще може да върви, както не вървеше между италиянци и австрийци — и по същите причини. „Югославия не е приятелка, писа преди няколко месеци един от най-талантливите и най-независимите римски публицисти, Растиняк, а е една по-печална, по-заядлива и по-претенциозна Австрия".

Старата Австрия не съществува вече; Италия води с нея най-продължителната борба и си взе наследството.

Следите от тая борба личат още от двете страни на железопжтната линия. В шепота на Изонцо, Тальменто и Пияве, като че се носи ехото на сраженията, а купищата телени мрежи и зеещите дупки по стените на разрушени селища напомнят за ужаса на позиционната война. Но природата бжрза сжс своята всесилна ржка да покрие разрушенията от лудостта на човека.

Северна Италия е една градина. Всяка педя земя е грижливо обработена. Земледелецжт е прибрал плодовете на своя труд, но пейзажжт, огреян от меко есенно слжнце, е много весел.

Весел е и човекжт, който работи тая земя и се любува на това небе; и колкото слизаме по-на юг, толко по-шумно и непринудено се проявява живия темперамент на народа.

В Рим пристигаме кжсно след полунощ. Носачи не липсуват на гарата — още един признак, че тука има по-уредени отношения, отколкото другаде; но трябваше да се полутаме малко, за да намерим подслон, защото е вече ноември и граджт посреща гости дошли из цял свят да видят неговата хубост и да се поклонят на величието му. Cela est grand, казва Тен за паметниците на Рим, и в тия три думи се сжбират всичките впечатления, които буди зрелището на толкова исторически и художествени старини, натрупани от вековете. Рим е наследник на една безподобна история; той е Вечния град, който основа една универсална империя, и когато тя падна, замени езическото господство с друга всемирна идея — християнството. Рим е горд с тая традиция; в една клетка налево от стжлбите, които водят за Капитолия, се отглежда вжлчица, потомка на хищната кжрмачка на Ромула и Рема; в друга стои на почет орел — емблемата на легионите, които покориха целия достжпен античен мир; гербжт на общината носи напреко тия прости и горди букви, които напомнят едно голямо минало: S. P. Q. R. — Senatus populusque romanus, „римският сенат и народ".

Но забележително е, че това величие, на което светжт и днес се удивлява, не зашемедява главите на сегашните италианци. Те нямат надменността и самомнението на други някои народи, които живеят с спомените на миналото, както бездарните синове на великите хора живеят с славата на бащите си. Вжрху старата почва, наслоена от вековете, те сж нова, пжлна с сок фиданка, която бжрзо расте и се издига все по-нагоре.

Расте и се размножава. Италиянците живеят много естествен, непринуден живот — личен, семеен и обществен — и това е една от най-симпатичните чѫрти на народния им характер. И бедни и богати имат много деца. Преди няколко дни четох в един римски вестник некролог за един професор, умрял на 57 години: оставил е дванадесет деца. Сигурно, вестниците не сѫ отбелязали случая, защото той не е нито единствен, нито рядѫк: многобройните челяди сѫ често явление. За това работните ръце сѫ един от главните артикули на италиянския износ. Децата сѫ предмет на бдителни родителски грижи. Наистина, не е рядко да видите работнишки семейства заедно с децата в кръчмите, които не сѫ най-добрите възпитателни заведения, но децата взимат участие като зрители и в най-сериозните оперни представления! Защото за италиянеца изкуството не е това, което е, например, за немеца — функция на културния живот, то е по-скоро едно забавление, както е било за древните гърци и римляни. Отгледването на децата и в по-високопоставените семейства поема майката, а не слугинята, както виждаме да става другаде у сляпо-прогледналите; по улиците и в градините на Рим всякога може да видите елегантно облечени дами сами да бутат количките, из които розови дечица подават милите си лица; никой не намира, че това е недостатъчно „аристократическо".

Аристократизм, в смисъл на надуване, няма да срещнете никъде в Италия; може би в потомците на някои стари родове, които смятат новото време за едно падение и за едно бедствие, да има прояви на некогашната патрицианска заключеност; но не сѫ тия останки, които определят характера на обществото. Италия е една демокрация, една истинска демокрация, не само по своите държавни институти, но и по обществените нрави, които дават съдържание на тия институти. И за това, сигурно, чужденците се чувствуват като у дома си. Една просветена и съзнателна класа, буржуазията, ръководи развитието на страната. Днес е на мода да се ругае буржуазията, като се забравя, че тя е извоювала и закрепила всичките свободи, на които се радва днешното общество. Изглежда, обаче, че краят ѝ още не е настъпил и няма да настъпи тъй скоро, нито пък ще дойде чрез някоя катастрофа. Ние виждаме, напротив, че от войната, която бе една катастрофа, пострадаха

държавите, дето буржуазията беше слаба или не съществуваше. Абсолютизмът в Русия, милитаризмът и юнкерството в Германия, бюрократизмът и полицейщината в Австрия, аристокрацията в Унгария, олигархията в Турция и слабата вътрешна спойка на България, лишена от силен обществен дух, се оказаха по-долни от буржуазията във Франция, Англия и Италия. Победата и поражението не са, наистина, факти, които могат да се обяснят само с разликите в разпределението на обществените сили у победители и победени; във войната играят роля и други фактори, а често и „негово величество случаят"; но безспорно е, че буржуазията на държавите от Съглашението прояви една необикновена енергия и гъвкавост в борбата. В цялата война ние бехме победители и, освен лекото огъване на фронта при Битоля през есента 1916, поражението стоя далеко от редовете ни; но когато то се доближи до нас на Добро-поле, ние бехме неспособни да му кажем: до тука и по-нататък не! А своето Добро поле, много по-лошо от нашето, го имаха и други. През пролетта 1917 год. френските дивизии се бунтуваха на фронта, но френския фронт не рухна; дисциплината бе бързо възстановена, а също и нападателната способност на армията. През есента същата година италианците претърпяха на Капорето един безподобен разгром: цели армии бяха унищожени и тълпи бегълци хукнаха към вътрешността на страната, разнасяйки паниката, която ги бе обзела; но страната се сепна, вместо да отпусне ръце, и катастрофата бе ограничена. Италианският, па и френският селянин, сигурно не е по-съзнателен от българския, нито по-упорит, но Италия и Франция не се ръководеха от селски ум, а от една културна класа, с крепки традиции, която знае не само що е право, а и какво изисква дългът. Те имат душа на културни народи, а душата на културните народи е като пружина от ляна стомана: тя се огъва от голяма тежест, но не се счупва; душата на малокултурните и некултурните е пружина от грубо желязо, излязло из проста ковачница: тя не издържа силен напор и се пуква. Затуй ние видехме, че народи, дълбоко раздрусани, намериха своето равновесие веднага след като премина сътресението, а други продължават още да се клатушкат.

Италия бе тъй също силно разклатена. Войната й струва тежки жертви, мирът не й даде всичките при-

добивки, които договорите й обещаваха и които народът й се надееше да получи. Уилсон се намеси по адриатическия въпрос и тая намеса в полза на Югославия раздразни още повече духовете и увеличи недоволството. Зависима за храните и за суровите материяли от чужбина, Италия се намери изправена пред една тежка финансова и стопанска криза. Победителка, тя бе по настроение в лагера на победените; и понеже, както каза Поанкаре, болшевизмът е бацил на победените, руската революция изглеждаше, че ще намери в нея най-благодатна почва за да вирее. Италианската социалистическа партия, една от най-добре организираните в Европа, не измени през войната своето отрицателно държане и сетне влезна една от първите в третия интернационал; през време на изборната агитация в края на 1919 год. нейният орган „Avanti!" проповедваше, че избранници на работничеството не трябвало да бъдат учени и вещи хора, които да бранят интересите му и да искат реформи, а смели борци, готови да извършат „незабавна и пълна революция". По стените на Рим, особено в крайните квартали, и сега се четат възгласи: „Да живее Ленин, да живее червена Русия!" Това настроение доведе до ланските септемврийски дни, когато работниците в много градове завладяха фабриките, моряците дигнаха червени знамена на параходите, а селяните нахлуха в господарските земи. Революцията с своето червено сияние се показа над ведрия небосклон на Италия.

Всички в чужбина помислихме, че тя ще се разлее над цялата страна. Но тъкмо в тоя момент се захвана процесът на вътрешното заздравяване, което, може да се каже, направи Италия неузнаваема вътре в неколко месеци.

Тоя процес е дяло на два фактора: политиката на правителството, ръководено от полувековната опитност на Джолити, който съуме да избере своите сътрудници измежду най-видните политически хора, и силната съпротива на самото общество, изразена в фашизма.

Родоначалник на фашизма е Бенито Мусолини, бивши виден социалист и редактор на „Аванти!" С своя в-ник „Пополо д'Италия" той започна от Милано една енергична борба за национално свестяване. В изборите той бе бит и противниците му жестоко го подиграха; но той не се отчая; реакцията срещу проповедниците на рево-

люцията тепърва се засилваше. Фашизмът се прояви най-напред на местна почва; хора от всички съсловия, предимно млади, настъпиха пояса на крайните елементи от ляво, които дръзко го бяха пуснали по улиците; борбата се изостри; стълкновенията, лични и масови, взеха да стават все по-чести и по-кървави. Револверите и бомбите заместваха все повече бастуните и юмруците. На всяка провокация на комунистите, фашистите отговаряха с репресалии. Станаха нападения и убийства, пожари и разрушения, предприеха се формени наказателни експедиции. Навсякъде другаде това би се сметнало като гражданска война; в същност, това бяха избухвания на една треска, която бе обзела обществения организъм на Италия и бе преодоляна. Не липсуваха и епизоди комични, но характерни. Един депутат-комунист отива в един град; фашистите — организирани в дружини и винаги на щрек — узнават за това, тръгват да го търсят, намират го в един ресторант, хващат го, качват го на един файтон, сядат от двете му страни и на капрата, изваждат револверите, казват на файтонджията да препуска и с луда бързина стигат на гарата, дето качват слисания си противник на трена, който заминава. В друг град погват друг един депутат комунист, който през войната стоял в Швейцария, и с викове: „предател! дезертйор!" го принуждават да бяга и да си обръсне брадата, за да може да се скрие от тълпата. На друго място една група фашисти въртят и се натъкват на един виден социалист; подхвърлят се думи и, уж защото социалистът бил казал нещо против фашизма, заобикалят го и искат от него да извика: „да живее Италия!" Той се брани, като заявява, че не е антииталианец, но че е противно на убежденията му да вика: „да живее Италия". Тоя отговор не задоволява фашистите; спречкването става по-голямо, събира се тълпа, държат социалиста в едно насрещно кафене, качват го на балкона и, като му сочат улицата, заповядват му: „Викай „да живее Италия!" или ще те хвърлим долу!" Тълпата ръкоплеска и социалистът, като си казва хала, принуждава се да държи една патриотическа реч, за голямо удоволствие на събралото се многолюдие, което му ръкоплеска. В Рим, един ден, пощенските раздавачи, телеграфисти и други искаха да направят някаква манифестация; фашистите се събират веднага около зданието на централната поща; започва се най-напред словесна

престрелка, а после захващат да хвърчат бастуни и столове; карабинери и кавалерия пристигат, блокират улиците и разделят страните. През март пристигна мисията на руското съветско правителство, начело с Воровски; понеже носила с себе си много багаж, митническите власти поискали да ги прегледат; русите не се съгласили, позовавайки се на своята дипломатическа неприкосновеност, макар мисията да имаше само официозен характер; възникна по тоя начин един спор, по който правителството бе наклонно да отстъпи; но работата се подйе от вестниците и фашистите веднага се намериха на пост пред митницата и стояха три дни и три нощи, за да не допуснат да се изнесат багажите без преглед... Бомби и брошури не се намериха между последните, а злато, персийски килими и други скъпоценности, но фашистите се наложиха.

Тази реакция срещу крайния социализъм и комунизма сигурно допринесе за да се ускори и разреши кризата в италиянската социалистическа партия; както е известно, на конгреса в Ливорно, дето Лениновото слово бе донесено от българския комунист Кабакчиев, голямото мнозинство от италиянските социалисти гласно извикаха, че не желаят да признаят червен папа с нова непогрешимост, отхвърлиха заповедите и методите на Москва, и комунистите отцепиха едва една четвърт от партията. В тоя момент италиянския социализм прекарва още една криза, не вече за теория и принципи, а за тактика: предстоящия конгрес ще има да разрешава въпроса за сътрудничеството с буржуазията, и вероятно ще го разреши в положителна смисъл*. Революцията, както виждаме, е останала далеко.

Да положим, че бе станала. Каква щеше да бъде тя? Щеше ли да ни даде картини копирани от руската? Сигурно не. Когато трябва да се приведат в дяло политическите учения, казва знаменитият историк на френската революция, Албер Сорел, всичко зависи от характера и от нравите. Социализмът в Италия, израстнал на естествена и облагородена почва, няма суровостта, която проявява другаде. Навикнал на нашите нрави и порядки, на мене ми правеше впечатление, като четех в „Avanti!" безпристрастни и благосклонни отзиви и оценки за „буржуазното" музикално и драма-

* Конгресът стана в Милано. Само страхът от ново разцепление накара партията да отхвърли сътрудничеството. Н. М.

тическо изкуство. В същия вестник срещнах един път друга една дребна, но характерна разправа. Един провинциален партизанин писал в редакцията, за да изкаже възмущението си, че в селското училище, дето се учили децата на работниците, било окачено Разпятието; вестникът отговаряше шеговито на ревностния атеист и му казваше, че освобождението на работничеството не се спъва от една емблема, и тежко му и горко, ако неговата пролетарска вяра се смущава от това; в деня, когато социалистическото възпитание на гражданите бъде завършено, добавяше авторът на бележката в „Аванти", Разпятието само ще падне от мястото, дето днес го поставят . . .

ПРОФ. Н. МИЛЕВ: ОСЕМ МЕСЕЦИ В ЧУЖБИНА*

IV.

Тази малка вестникарска полемика между социалисти вжрху вярата ме навежда да говоря за религиозния дух и за черквата в Италия — дотолкова, доколкото това си има място в едни бегли мисли и впечатления. Войната докара едно вжзраждане на религиозния дух в цяла Европа. Положителната наука увеличи само средствата за унищожение на хората, без да направи войната невжзможна, умозрителната наука не разгатна тайната на битието, сжщността на живота, която измжчва човека. И човека се вржща все повече кжм Бога. Времената, когато Дарвиновата теория и „Сила и Материя" от Бюхнера се считаха за откровения отдавна сж минали. Нека забележим още, че религиозното безразличие, което, може да се каже, е общо сжстояние на духа у православните народи, освен у русите, не обхваща голям кржг хора в католишките и протестантски страни; там хората сж верующи или свободомислящи, и ако католишката черква бе се отрекла доброволно и на време от светската си власт, сигурно броя на последните щеше да бжде по-малжк отколкото е днес.

Рим е град на черквите и на духовниците. И понеже черквите сж паметници, забележителни за историята и за искуството, всеки чужденец бжрза да ги изреди. Строени повечето през бляскавия период на Ренесанса, който вжзкреси езическата древност, изпжлнени самите те с бляскжк, те изразяват мощта на черквата, но не поразяват вжображението на богомолеца, както готическите; който иска да схване разликата между двата стила, нека прочете онези великолепни страници, пжлни с висша поезия, които Тен е посветил в Yoyagesen Italie на страсбургската катедрала. Но за верующите това сж сигурно мждрувания на естети.

Не мога да кажа, че видех всички римски храмове, защото те сж много; но навсякжде, дето човек отиде, и вжв всяко време, ще намери богомолци от всички вжзрасти и всички сжсловия коленичили на молитва. Незабравими остават за мене две сцени: просжлзените очи на една вжзрастна дама, потжнала в сжзерцание пред един олтар в Сан-Силвестро, и преизпжлнения сжс смирение работник, който в Свети Петжр целуваше праха от нозете на статуята на Пжрвоапостола. А на велики четвжртжк

* Продължение от кн. 6, 7 и 8.

вечерта, когато католиците извършват опялото Христово, беше просто невъзможно да се влезе в черквите, толкова голяма беше навалицата.

Присъствувах и на два духовни концерта, единия в една малка черква към Св. Иван в Латерано, другия в йезуитската черква Св. Игнатий; на първия се изпълниха стари духовни композиции от XVI и XVII век, главно от Палестрина, втория беше изключително от творения на знаменития съвременен духовен композитор Перози, извънредно популярен в Рим. Музиката на Палестрина действува много силно. Перози е също голям художник; но доколкото мога аз да съдя, руската духовна музика стои по-горе. На концерта в Св. Игнатий пееше прочутия хор на сикстинската капела от Ватикана: като го сравнявах с московския синодален хор, който преди години бях чул в Софиензал в Виена, аз чувствувах превъзходството на последния. И на двата концерта присъствуваха високи църковни сановници; но публиката съвсем не стоеше подобострастно, и с шумни ръкоплескания изразяваше своето задоволство, — както на всеки друг концерт.

Черквата Св. Игнатий, посветена на основателя на йезуитския орден, е едно материално отражение на стройната организация и бойката сила на йезуитите. Духовните ордени съ армията на западната черква; йезуитите съ били столетия на ред щурмоваците на тази армия. Някой ги бе нарекал папски йеничери, и в това сравнение няма нищо обидно: йеничерите бяха оная смела и преданна на султана войска, която разшири най-много границите на османската империя и закрепи нейната мощ, йезуитите разнесоха католицизма и влиянието на римската църква в най-дивите места на Азия и Африка.

Католичеството остава и днес една грамадна организирана сила, с голямо влияние в обществото. Католишкото духовенство е грижливо подготвено и преданно на делото, на което е призвано да служи. В селата попът е най-просветения човек и, като импонира на пасомите със своите знания, става и техен ръководител в практическия живот. В градовете той е неуморим проповедник. Имаше дни през велики пости, когато по вестниците се обявяваха по десет, петнадесет, до двадесет проповеди в различни черкви; и мен ми се струва, че в това отношение ние можем да почерпим голяма поука; не е достатъчно да искаме да запазим народовластието в на-

шата черква; ако желаем тя да изпълнява своето обществено назначение, трябва да създадем една стегната иерархия и едно просветено и пъргаво духовенство.

Не е само духовенството, което, в Италия, „отива между народа", нито пък само политиканите. Литературни и художествени сказки, исторически и археологически разходки възпитават обществото непрекъснато. Дружества, учени, писатели, писателки, художници, учители се надпреварват в тая работа. Тази година Италия празднува петстотин годишнината на най-великия си син — Данте; освен многобройните книги, които се появиха по тоя случай, държаха се с десетки сказки. Неделя не минаваше през зимата без някоя беседа на открито, на Капитолия, на Палатина, във Форума, или в Колизея, или пък в някой от многото други паметници; тъй просветата на гражданите се увеличава и, като познават по-добре земята си, те я обикват повече, и традициите, без които един народ е като човек без памет, пускат дълбоки корени в обществото и го спояват.

Векове наред Италия бе поробена и разпокъсана; едва към средата на XIX век тя възстанови своето единство и се яви на международната политическа сцена. Това тежко минало е оставило като компенсация на обединена Италия — както впрочем на Германия — едно добро наследство: много огнища на култура. В Италия няма централизация на умствения живот и това е едно неоценимо благодеяние. Всеки по стар град съперничи на другите по духовните и културни ценности, които съдържа. Милано е по-голям книжарски и индустриален център от Рим. Венеция няма съперник по своето минало величие, по своята художествена стъкларска и дантелена индустрия. Флоренция е бисера на Италия по числото и изяществото на своите паметници. Неапол, Болония, Торино, Генуа и пр. имат всеки своя собствена физиономия и собствена притегателна сила. Ето защо Рим, столица на обединена Италия от 1870 г. насам, е по-малък по население от „провинциалните" градове Неапол и Милано. Колко би спечелила българската култура, ако ние, според условията и средствата си, бихме съзнателно и систематично работили да създадем няколко центрове на духовен и политически живот в малкото си отечество!

От тия градове на Италия аз видех само един, най-оригиналния, който и е упражнил най-силно влияние в

нашия преден Изток: Венеция. Който отива във Венеция, като пълни мозъка си с романтични видения, може да остане разочарован; който го вижда с очите на историк, не може да не остане поразен. Той е един град, който човешката воля е издигнала в борба с водната стихия. Някогашно наколно селище, той стана могъщ господар на една грамадна империя. Държавните институти на тая патрицианска република бяха крепени с векове, също чрез едно непрекъснато напрягане на волята — ако не на целия народ, то поне на класата, която управляваше и експлоатираше държавата. Държавният интерес е бил върховен закон и на неговата непреклонна и неумолима власт са били подчинени интересите и личността. Венецианките и днес носят черни шалове: това е остатък от една мярка вземена през 17 век, за да се ограничи лукса; наистина женската кокетност е заобиколила тая строга наредба, като е придала на това черно наметало особена елегантност с дългите ресни, които се спускат почти до земята, но традицията е останала — както и за гондолите.

Богатството на Венеция е идело от нейните владения в Средиземното море и от нейната търговия с югоизточна Европа, Азия и северна Африка; и нещо от тоя оригинален свят е преминало в нея; като въртях из кривите и тесни улици между каналите, особено из Мерчерия, Сан Моизе и Ерберия, струваше ми се, че се намирам в някой кът на Каиро и Александрия, или на Смирна и Цариград. А пък базиликата Св. Марко, в която златото е пръскано с пълни шепи, е, както се знае, строена във византийски стил. Понеже тия бележки не са бележки на художествен критик, няма да говоря нито за Св. Марко, нито за прилепения до него дворец на дожите; но който влезе вътре и разгледа залите му, както и тъмниците, свързани със затвора чрез зловещо знаменития Мост на Въздишките, той ще разбере веднага могъществото и безпощадността на една държава, която просъществува повече от хиляда години.

Но Венеция не бе едно нравствено цяло, каквото е националната държава; тя бе по-скоро една гениално устроена търговска компания, която върши грамадни сделки и само едно докосване с новите, по-висши принципи, разнесени в Европа от френската революция, беше достатъчно, за да събори една фасада, зад която нямаше вече никаква жива сила. И гордата някога адриа-

тическа царица робува половин век на чужденеца. Такава бива, по-рано или по-кжсно, сждбата на всички рожби на империализма.

V.

„Попе!“ извика една сутрин портиера на хотела, и гондолиера се изправи пред мокрите стжпала. След половин час ние бехме на гарата. Привечер влака навлезе вече в дивните пазви на Алпите и на мржкване стигнахме в Тарвис, на австрийската граница, на пжт за Виена. Разликата се усеща веднага. Италиянските железничари много приличат на своите бжлгарски колеги; австрийските извжршват службата си с една сериозност, с едно достоинство (Würde), което прилича на свещенодействие. Нещастната Австрия е изгубила всичко — и своето положение на велика сила, и своето благосжстояние; за да понася бедствието си, потребен ú е много стоицизм — и тя го има. Тя може да се сравни с човек от добро семейство, на когото една катастрофа е унищожила цялото сжстояние, но който при все това не се обржща на плебей.

Особено това е верно за Виена.

Познавам Виена отдавна. Виждал сжм я богата и жизнерадостна, весела и нагиздена с вкус. Видех я и през войната. Спрямо Берлин, който приличаше на забогатял тжрговец с голям корем и златен ланец, тя вече напомняше поувяхнала и обедняла аристократка. Сега нещастието е помрачило нейното засмяно лице. Природата, на която тоя голям град е оставил толкова простор между каменните стени на своите големи постройки, бе облякла най-раскошните си одежди; но тя не успяваше да покрие немотията на някогашната любимка на цяла средна Европа. Наистина, движението по улиците е голямо; автомобили хвжрчат по всички посоки както по-напред; както по-напред, кафенетата бржмчат от глжчката на една пжстра публика; театрите сж пжлни — по-пжлни, казват, отколкото по-напред. Магазините показват на минувачите своя вкус, и тук-таме своя лукс; но който познава Виена от по-рано и който като мене идеше от Рим и Венеция, дето витрините по Via del Tritone и по Mercería пращят от коприни с най-очарователни цветове, той може да измери колко труд и колко вкус е бил потребен, за да се постигнат тия ефекти, които ласкаят окото на публиката. Но зад тоя привиден бля-

сѫк, поддѫржан от суетата на новите богаташи и от парите на чужденците, на самодоволните метеки, за които нищо не е скѫпо и нищо не липсва, се крие тѫгата на едно добро и тѫрпеливо население. И когато още в шест часа, посред бял ден, рулетките на магазините по Грабен и Кертнерцрасе се спускат, тогава тази тѫга като че свободно почва да се разлива по вѫздуха.

Австрия, на която договорите оставиха едно тяло на джудже с глава на исполин — е един жив протест против егоизма на победителите; от три години тя се свива от остри болки: сѫглашението нито ѝ дава да живее, както тя мисли, че ще може да живее — като се присѫедини кѫм Германия, нито ѝ отпуска цяра, които да уталожи болките ѝ, — кредитите, за които се взеха толкова решения и от които нито стотинка не е влязла в австрийските каси.

Друга дѫржава при такива условия едва ли би могла да се задѫржи да не изпадне в анархия. Но Австрия е формирана в една многовековна традиция на ред и на дисциплина. Хабсбургите си отидоха и за тях никой не жали; малцина сѫ и ония, които обичат републиката, защото републиката нищо не можа да даде; но всички почитат властта, която се мѫчи да направи каквото е вѫзможно. И благодарение на това живота си тече нормално, с лишения, но без сѫтресения, крепен още и от вярата, че днешното положение не може да бѫде трайно. Неволята, на която видим признак сѫ многото просеци, особено инвалиди, е развила една особена форма на общежитие: това сѫ така наречените столове, на които се хранят дѫржавните и частните чиновници. Всяко учреждение си има стол, чиновниците плащат една вноска нищожна в сравнение с това, което храната струва по гостилниците, и получават всеки ден достатѫчен обяд, а това, което пестят от залѫка си, оставят го в кѫщи, за да увеличат домашния бюджет, да изхранят децата си. Тѫй се хранят и университетските професори...

Две неща има вѫв Виена, които сѫ трогателни: това сѫ грижите за отрастване на децата и усилията да се спаси науката. Децата се отглеждат с много любов и с умение; но тези малки гѫрла искат да гѫлтат, а не всяка майка има всякога какво да им даде. Тук вече се притече на помощ человеколюбието на чужденците, даже на вчерашни врагове като италиянците. По-големи деца

се изпращаха да прекарват известно време в чужбина; за малките работят и сега шведски и американски благотворителни мисии.

Поддържането на науката, в това голямо материално бедствие, струва на Австрия грамадни жертви. Да би се намерило правителство, което да продаде на чужденците само част от художествените и други старини, с които Виена е тъй богата, то сигурно би излязло из днешното безизходно положение. Но за немеца културата не е лукс, както може да мисли простия човек, или поквара, както може да вярва простака; тя е една висша ценност, един неизчерпаем източник на сила. Ако тоя източник се остави да пресъхне, душата на народа се обръща на пустиня. А Виена е един от най-старите и най-ярките светилници на европейската култура. Цели столетия тя бе столица на една могъща империя, която има много грехове, но и големи исторически заслуги. Триста години тя води непрекъснати борби срещу нашествието на азиятския деспотизм, който застрашаваше Европа, и първа нанесе непоправим удар на неговата сила. Тя изгуби днес политическото си величие; царската невеста остана вдовствующа царица. Но ако падна диадемата от челото ѝ, останаха ѝ неотемни неща, които винаги ще я правят привлекателна: нейната благородна душа, нейните паметници и художествени ценности, и не на последно място, — Дунавът и разположението ѝ на вратите между изток и запад.

* * *

Бях в страна победителка, бях и в страна победена като нас и още по-тежко потисната от съдбата. Картината не е еднаква в двата лагера, но в основните тонове не е много различна. Войната наруши хармонията в европейския „концерт", и когато едните надават писъци от болка, другите не могат да пеят от радост. Скърбта се шири навсякъде, макар не в еднакви размери. Икономическата криза гнети всички; богатите не могат да продават, бедните не могат да купуват. Правителствата и парламентите правят усилия да се борят със злото, като подобряват условията за производство и търговия от една страна, и стягат кесията от друга. Самата публика не чака всичко отгоре. Мен ми правеше силно впечатление в Рим, че заможни хора не купуват, щом цените се малко повишат, — повише-

ние, което нам се вижда шега спрямо нашите цени. Друга една помощ за слабите кесии, каквито сж навред кесиите на средните сжсловия, е вжзможността човек да си купи от какжвото и да е продукт най-малко количество; в Рим продават на etto, хектограм (100 грама); може да си купите сто грама месо, масло, сирене, сладки, овощия, всичко; вжв Виена на deka (декаграма, 10 грама); нашите бакали и пр., научени от доброто старо време да продават на едро, надали някога би си сторили труда да мерят по 50 и по 100 грама. Едно подобрение в условията на живота може да се забележи навсякжде, ако не в смисжл на чувствително поефтиняване, то поне в премахване лишенията от войната. Стремежа кжм сжздаване на все по-нормални условия постига резултати; днес Европа е по-улегнала отколкото преди една година. Разбира се, никой не се лжже, че днешното положение, сжздадено от договорите, ще бжде трайно и ще обезпечи мир между народите; но всеки, вжзлагайки надежди на бждещето, гледа да се справи с настоящето не чрез безумни опити да се разрушат всички основи на общежитието, а чрез разумен труд за вжзстановление на материалните блага и запазване на духовните. Историята вжрши своето. Както природата, тя не познава скоковете, а скоковете в неизвестността осжжда и наказва. Примера на народи-по опитни и по-зрели от нас може само да ни поучава и насжрдчава. Бжлгарската земя е щедро обдарена от природата, бжлгарското племе има всички качества, за да развие една завидна вещественa и нравственa култура; нека работим да я сжздадем; останалото ще ни го дадат сжбитията.
